

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...” Egy nikandroszi részlet elemzése

Kolophonói Nikandrosról elmondható, hogy *hellenisztikus* kori költő, a szó több értelmében. Először is, természetesen, az *időbeli elhelyezkedését* illetően hellenisztikus kori, mert, noha életének és munkásságának a pontos datálására tett kísérletek több, egymástól eltérő eredményt is hoztak, a szakirodalom megállapodik abban, hogy a Kr. e. III. század eleje és a Kr. e. II. század vége közé tehető. Hellenisztikus volta ugyanakkor az e korszakban fellelhető stílusjegyek, jellemzők alapján világítható meg csak igazán, ezek ugyanis – akár csak Nikandros kortársainál – meghatározó módon alakítják műveinek milyenségét. Rögtön ezt bizonyítja, hogy az itt példaként tárgyalandó részlet Nikandrosnak egy olyan művében olvasható, mely műnek a műfaja tipikusan a hellénizmus korában jelenik meg: tanító kézikönyv. A szóban forgó nikandroszi munka, mely az *Alexipharmaka* címet viseli, egyszerre mutat fel epikus *formát* és egyszerre a hellénizmus gyakorlati tudás-igényének megfelelő listázható *tartalmat*. Ezt a tartalmat a különféle anyagok okozta mérgezések, illetve az ezek gyógyítására felsorolt módszerek alkotják. A huszonhárom mérgezéssel, amelyeket a szerző külön-külön mind elemez a tünetek ismertetésével és a gyógyító anyagok javasolásával, mégsem csupán a gyógyítás nemes szándékát tükrözik, hanem egyszerre alkalmat és lehetőséget biztosítanak arra, hogy írójuk megcsillogtassa műveltségét, és meg- illetve kihívja olvasóját egy szellemi játékra. Írásomban ennek a szellemi játéknak a sorok között olvasható gazdagságára szeretnék rámutatni a mérgező anyagok között a műben a negyedik helyen található koriander-részlet példáját alapul véve. Mielőtt azonban ezt megteszem, tennék egy rövid kitérőt azoknak a kedvéért, akik, hozzám hasonlóan, elsőre furcsának találják, hogy a leginkább fűszernövényként ismert koriander rögtön a negyedik helyen szerepel a mérgező anyagok sorában. A mai olvasó bizonytalanságát növelheti az a tény is, hogy Nikandrosnak az *Alexipharmaka* mellett egyedülként fennmaradt művében, a *Thériakában* a koriander a mérges pókok csípésére ellenszerként, tehát *gyógynövényként* jelenik meg. Az ellentmondásra nem találunk semmilyen magyarázatot a szerzőnél, ahhoz, hogy értelmezni tudjuk, érdemes tehát egy pillantást vetnünk más szerzők koriander-képére is.

Miként jelenik meg tehát e növény az antikvitásban, s hogyan írnak róla más ókori görög szerzők? Figyelemreméltó elsőként a koriander görög megfelelőinek gazdagsága. Leggyakrabban koriannon, korianon, vagy korion formában bukkan fel, de emlegetik koriandron, koriandron, sőt koriamblon néven is. A név etimológiailag a „koris” (=poloska) szóból vezethető le – valószínűleg azzal magyarázható, hogy a fiatal növény kellemetlen poloskaszagot áraszt. *Fűszerként* legtöbbször Athénaios *Deipnosophistai* című dialógusában jelenik meg, de a korai komédia-írók darabjaiban is előfordul ilyen szerepben. Ezekből úgy tűnik, hogy bevett fűszerként alkalmazták a koriandert. Az a tény, hogy nem csak a mindennapi ételeknek, hanem a kifejezetten diéta céljából fogyasztandóknak is a

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...”

felsorolt hozzávalói közé tartozik ez a növény, már mutatja, hogy gyógyító, jó hatású tulajdonságai alapján is felhasználták. Ezt bizonyítja ezek után az orvosi irodalomban való bőséges előfordulása, ahol számtalan módon, számtalan betegségre ajánlják. Ezek között a bajok között kiemelhetők a gyulladások és az orbánc (görögül *erysipelas*), illetve a belső, leginkább a gyomrot érintő betegségek, amelyeket a legtöbbször emlegetik a koriander kapcsán, de sok egyéb alkalmazásban is megtaláljuk a fájdalomcsillapítástól a mindenféle női bajok enyhítésén keresztül a sárgaság (ikteros) megszüntetéséig, sőt Hippokratés a rák (karkinos) gyógyítására is használja. Jól szemlélteti sokszinű felhasználását, hogy a Kr. u. VII. századi Paulosnál e címszó alatt szerepel: „Καταπλασμα πρὸς ἐρυσιπέλατα, ἔρπητας, ἀποστήματα, παρωτίδας καὶ πυρίκαντα.” (magyarul: „Borogatások orbáncra, övsömörre, tályogra, fültőmirigy-duzzanatra és égési sérülésekre.”).

Azon források mellett, amelyek csak mellékesen, egy-egy gyógyító szer alkatrészeként említik a koriandert – így tesz például Hippokratés –, néhány orvosi könyv kiemelten is foglalkozik a korianderrel, ezeknek a keletkezése azonban mind későbbre tehető Nikandrosnál, így az, hogy ezen írásokban méregként, vagy legalábbis veszélyes anyagként van feltüntetve, nem jelent újdonságot az *Alexipharmaká*ban leírtakhoz képest. Ilyen Galénosnak, a II. századi orvos-filozófusnak a *De antidotiis* címen fennmaradt könyvében a „πρὸς κορίαννον.” (koriandermérgezésre) írt rövid javallata: „Azoknak, akik megitták a koriander levét, segít, ha tiszta bort és kövér madárból készült levest fogyasztanak.” Görögül: „Τοῖς δὲ χλωρὸν κορίαννον πιῶσι βοηθεῖ οἶνος ἄκρατος ποθεῖς καὶ ζῶμος ὀρνιθος λιπαρῶς.”

Ahhoz a kérdéshez, hogy miként tekintettek a korianderre, nagyon jó forrásul szolgálnak a növényteni meghatározásokat tartalmazó szövegek, így például Theophrastos *Historia plantarum*, melyben azonban csak a különféle besorolások, osztályozások szemléltetésére felsorolt növények között olvashatunk a korianderről, külön kifejtésben nem. Azon művek alapján, amelyekben a koriander más növények meghatározására szolgált szemléltető segítséget, árnyalható a kép a mérge-ellenszer probléma megítéléséhez. Egy-egy növény bemutatásakor ugyanis gyakori az ilyen fordulat: „τὸ δὲ σπέρμα ἔχον ὅμοιον τῷ τοῦ κορίαννου παραπλήσιον”. Lehetséges tehát, hogy a más növényekhez olyannyira hasonlító koriandert olykor összekeverték valamely más, veszélyes hatású virággal, és ez szolgált alapjául a kettős megítélésnek. Az ókori Nikandros-magyarázók is felfigyeltek a problémára, ők úgy magyarázták, hogy a koriandernek két fajtája ismeretes, az egyik ezek közül, a vad fajta, mérgező. A modern szakirodalomban az a feltevés is létezik, miszerint a koriander friss hajtásának kellemetlen poloskaszaga miatt rossz hatást tulajdonítottak, s ez a nézet terjedt el a népi gyógyászatban.

Ezen kitérő után térjünk most már rá annak a tárgyalására, hogy Nikandros mit, s főképpen, hogy *hogyan* ír a korianderről. A következőkben a koriander-részlet 29 sorából csak az első ötöt szeretném részletesebben megvizsgálni, azzal a céllal, hogy ezzel a példával bemutassam a nikandrosi stílus sajátosságait, melyek a hellénizmus kori irodalom általános jellemzőihez kitűnően illeszkednek. Mik is ezek a hellénizmus kori jellemzők? Először is: ebben a korszakban tett szert nagy jelentőségre a listázáson alapuló kézikönyv, a tankönyv és a műveltségen alapuló irodalom. Ezek közül sokra jellemző, hogy témájukat és címüket tekintve ugyan pontos szakmai tudás közlésére hivatottak, stílusuk alapján mégis a szórakoztató irodalomba sorolhatók, abba a fajtába, amely megköveteli olvasóitól a műveltséget és a széleskörű olvasottságot. A szójátékok és mítosz-utalások megjelenése a

korábbi költészetben – példának okáért Pindarosnál és Euripidésnél – most magabiztosabb és finomabb játékká vált, mely olvasójától fürge észjárást, illetve kellő műveltséget igényelt, hogy egyrészt felismerje az utalást, másrészt emlékezzen az adatra, melyre az utalás történik. Ez a játékoság olyan szintre emelkedett, hogy valószínűbbé válik, hogy a szövegeket nem is tárgyukért, sokkal inkább önmagukért írták. Nikandros nagyága abban áll, hogy műveiben ügyesen ötvöz olyan jelenségeket, amelyeknek együtt állása szokatlan, s melyek szinte ellentétesnek mondhatók. Ilyen a nyelvében megjelenő ellentét, mely a tudatos archaizálásban, illetve a homérosi epikus nyelvnek és a pontos állattani és gyógyászati szókincsnek az egymás melletti használatában mutatkozik meg. Általánosan megfigyelhető, hogy egy figyelemfelkeltő és nagy érdeklődésnek örvendő téma – valamilyen mérgezés – mögé bújva játszik az olvasó műveltségével, s a tünetek hátborzongató leírásának hatásait is kihasználva mutatja be és fitogtatja saját műveltségét. Eléri ezt az epikus nyelv készleteinek felvillantásával, s ugyanígy a szakmai (főleg botanikai és anatómiai) szakszavak magabiztos dobálózásával, a bravúros szójátékokkal. Epikus hagyományokat követ azzal is, hogy költeményét hexameterben írja, amely egyben jó példa a forma és a tartalom kapcsolatára, hiszen láthatjuk, hogy sokszor az érthetőség rovására előnyben helyettesíti az előbbit. Kallimachos követőjeként pedig művei egyesítik a homérosi nyelvet és a kallimachosi szavakat.

A koriander-részlet első öt sorának magyar fordítása így szól: *Amennyiben a koriandernek a veszélyes és nehezen gyógyítható italát a gyűlöletes poharakból botorul meginnák, attól bizony, mint az esztelenségtől sújtottak, örülteként és közönséges módon kiabálnának, mint az eszeveszett bacchánsnők, akik éles hangon ordítanak a szenvedélytől, melyet az értelem nem tud fékezni.* Görögül:

Ἦν γε μὲν οὐλομενὸν γε ποτὸν κορίοιο δυσάλθές
ἀφραδέως δεπᾶεσσιν ἀπεχθομένοισι πάσῃται,
οἱ μὲν τ' ἀφροσύνη ἐμπληγέες οἷα τε μάργοι
δήμια λαβράζουσι, παραπληγῆές θ' ἄτε Βάκχαι
ὄξυ μέλος βοῶσιν ἀταρμύκτω φρενὸς οἴστρω.

Így szólnak az *Alexipharmaka* 157–161. sorai. Már a passzus első öt sora, a *tünetek ismertetése* is kínálja a nikandrosi jellegzetességeket. Rögtön az οὐλομενὸν szó – mint előre vetett jelző – magára vonja a figyelmet baljósságával, majd a κορίοιο epikus genitivusa emeli ki a tárgyat, amelyről aztán szó lesz. Az ἀφραδέως adverbium mutatja a mérgezés előzményét (ti. az esztelenül cselekvést), s egyszersmind magában hordozza az eredményt is, amely a mérgezett személyt fenyegeti: ész nélkül, örülteként fog viselkedni. Nyomban ezután a δεπᾶεσσιν dativus áll, mely nem hagyja elfeledtetni, hogy epikus szöveget olvasunk. Ezt támasztja alá az is, hogy Nikandros rögtön megragadja az alkalmat, s egy hasonlat erejéig tesz egy rövid kitérőt, ötvözve mindezt a homérosi szókincs magabiztos használatával: a δήμια szó ugyanis csak az *Ilias*-ban fordul elő ilyen formában. Az ezt követő sorokban is hasonlóan építi fel mondanivalójának szerkezetét, s szinte rendszeresen váltogatja a Homérosnál fellelhető ragozási mintákat és a maga képezte bonyolult szóváltozatokat. Gyakran él az -οιο singularis genitivus végződéssel, ahogyan a κορίοιο-nál láthattuk. Ezekben a formai jellegzetességeken túl Nikandros a szóhasználattal is utalhatott más költők műveire, vagy akár mítoszokra. Első olvasatra úgy tűnik, hogy Nikandros kihagyja az isteneket és a legendás hősöket műveiből, csak néha ejt el egy-egy

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...”

nevet, s azt is csak mellékesen. Ha azonban nagyobb figyelmet fordítunk a szövegre, láthatjuk, hogy egy ilyen kis részlet is rengeteg allúziót és játékos utalást tartalmazhat.

Az első sorban (157), miután a fentebb közölt módon felkelti az olvasó érdeklődését, a sorvégi hangsúlyos helyen a *δυσσολθές* jelzőt használja, mely mind korábban (Hippokratésnél), mind őt követően (Galénosnál és Aetiusnál) orvosi kifejezésekben volt használatos, ezzel tehát mutatja hozzáértését, s megerősíti az olvasó számára azt, hogy mérgezések kezeléséről van szó. A következő sorban azonban egy olyan kifejezést használ, mely többeknek felidézhetette egy isten alakját, Héliosét. Ez a szó *δεπάεσσιν*. A görögben rengeteg pohár jelentésű szó létezik, Nikandros mégis a *δέπας*-t teszi e helyre, amely Hélios éjszakai csónakját is jelenti, a kelyhet, amelyben utazva éjszaka átszeli a tengert, hogy majd keleten ülhessen fel újra nappali szekerére. Ebben a szerepben találjuk meg úgy Stésikhorosnál, mint az Apollodóros neve alatt író szerzőnél, vagy a Kr. e. V. századi történetírónál, Pherekydésnél. Igazán nagy hangsúlyt akkor kap, amikor a 162. sorban ugyanilyen alakban megismétlődik.

A koriander-részlet harmadik sorától kezdődik a hasonlat, mely nyíltan kimondja, hogy a bacchánsnőkhöz válik hasonlatossá az, aki tudatlanságból, vagy féktelen esztelenség miatt kortyolni merészel a méregből, ez tehát egyenes utalás Dionysosra. A féktelenség itt jelenthet mohóságot és falánkságot is, hiszen a *μάργοι* (159) szó jelent telhetlent is, s a *λαβράζουσι* (160) igében fellelhető *λάβρος* melléknév is hordoz magában mértéktelenségre utaló tartalmat, így az ige is a féktelen beszédre, korlátok nélküli feleselésre utal. Ilyen értelemben van jelen a *Leláncolt Prométheus*ban is, amikor Ókeános a lázongó Prométheust csitítja: „csak csendesedj, és ne vétkezzék szád”. (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása; a görög eredetiben: „σὺ δ' ἡσύχαζε μηδ' ἄγαν λαβροστομέι”) A *λαβράζουσι* ugyanakkor ritka képzésű szó, melynek megfelelője leginkább Homérosnál található meg, akárcsak a *δήμια*. Ez utóbbi éppen olyan szövegkörnyezetben található, amely a nép körében történő borivásról szól. Így tehát könnyen össze lehet kapcsolni a tömeges, mértéktelen ivászatot és a Dionysos tiszteletére rendezett felvonulásokat. Ehhez járulhat még a scholionokban található magyarázat a hasonlat végén található *ἀταρμύκτω* szóhoz: „félelem nélküli; a kifejezés a <félelem> (tarbos) és a <*beavatni*> (myein) szavakból áll össze”.

A felvillantott örültség-kép utolsó szavát képező *οἶστρο* azonban újabb jelentéssel tölti meg a hasonlatot. A „szenvedély” értelemben fordítható főnév első jelentése *bögöly*, ahogyan a *scholion* is kifejti. „A bögöly egy hatalmas légyhez hasonló állat, amelynek hosszúkas fullánkja van.” Ennek az állatnak az említése és a közelben álló *βοόωσιν* ige három „ó” hangzója nem csak elének idézi a csípős rovartól menekülő tehén képét, hanem szinte hallani is enged a sebesült állat bögését. Ekkor már a *παραπληγές* jelző sem csupán *tébolyultakat* jelent, hanem a bögöly által *oldalt megsebesítettek*, s az *ὄξυ* jelző sem egyedül a bacchánsnők éles hangjaira vonatkozik, hanem egyben a bögöly éles, szúrós csípésére is. Mindezek együttvéve a mitológiában kevésbé járatos olvasó számára is felidézhetik a Héra bosszújától menekülő Ió történetét. Finom szójátékra utalhat, hogy a hasonlat utolsó sorában álló *ὄξυ* és *μέλος* szavak összeolvadásakor megkapjuk a gyógyászatban is használatos, ecet és méz keverékéből álló ital nevét: *ὄξύμελι*. Ezzel újra orvosi keretek közé helyezi mondanivalóját. Az örültség-képben, mely az egész szemelvényt uralja, mélyebb mondanivaló is felfedezhető, amennyiben az ember tehetetlenségét mutatja a tudatlansággal – például, ha nem ismeri a koriandert – vagy az

istenekkel szemben. Ezt a feltevést a koriander-részlet későbbi sorai is megerősítik. E rövid elemzés során remélem tehát, hogy sikerült rávilágítanom, Nikandrosnak a hellénizmus kori szerzőkhöz hasonló szövegközpontúságára, amikor is sokkal inkább előtérbe kerül a leírás művészi megformáltsága, a műveltségi játék, mely az olvasónak és az írónak egyaránt szórakoztatására vált.

Irodalom

- ÁBEL, J. – VÁRI, D. (szerk.): *Scholia Vetera in Nicandri Alexipharmaca*. Budapest (Acad.Lit. Hung.) 1891.
- EASTERLING, P. E.– KNOX, B. M. W.: *The Cambridge History of Classical Literature. The Hellenistic period and the Empire*. Cambridge 1989.
- FRISK, H.: *Griechisches Etymologisches Wörterbuch, Band I: A- Ko*. Heidelberg (Universitätsverlag Winter) 1973.
- HOPKINSON, N.: *A Hellenistic Anthology*. Cambridge (Cambridge University Press) 1988.
- JACQUES, J-M. : *Nicandre-Oeuvres. Les Theriaques. Fragments iologiques antérieurs á Nicandre*. Paris (Les Belles Lettres) 2002.
- JACQUES, J-M : *Nicandre-Oeuvres. Les Alexipharmques lieux paralleles du livre XIII des Iatrica d'Aetius*. Paris (Les Belles Lettres) 2007.
- THESAURUS LINGVAE GRAECAE:
Aëtius: Iatricorum libri i, ii, v, xv
Aischylos: Prométheus desmótés
Alexis: Fragmenta
Anaxandridés: Fragmenta
Anaxippos: Fragmenta
Antiphanes: Fragmenta
Apollónios Rhodios: Argonautika
Aristophanés: Equites
Pedanius Dioskuridés: De materia medica
Euporista vel De simplicibus medicinis
Galénos: De antidotis libri ii
De compositione meicamentorum secundum locos libri x
De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri xi
Linguarum seu dictionum exoletarum Hippocratis explicatio
Hésychios: Lexicon (A – O)
Hippokratés: De affectionibus
De affectionibus interioribus
De morbis I-III
De mulierum affectibus i-iii
De natura muliebri
Homéros: Ilias
Oreibasios: Collectiones medicae (lib. 1-16, 24-25, 43-50)
Eclogae medicamentorum
Libri ad Eunapium (lib. 1-4)
Synops is ad Eusthatium filium

„Amennyiben valaki inna a koriander vészes és nehezen gyógyítható italából...”

Paulos Aiginétés: Epitomae medicae libri septem

Pherekydés: Fragmenta

Pseudo-Apollodóros: Bibliothéka

Pseudo-Galénos: De remediis parabilibus libri iii
Λέξεις βοτάνων

Scholia in Aristophanem

Stésichoros: Fragmenta

Theophrastos: Historia plantarum

TOOHEY, P.: *Epic Lessons – An introduction to ancient didactic poetry*. London and New York (Routledge) 1996.

Analysis of a passage in Nicander

Nicander of Colophon (a poet, who presumably lived in the second century BC) wrote his works – like the one which has the title *Alexipharmaca* - as a hellenistic author. The didactic poem of poisons and their antidotes is not without the character of catalogue, neither the plentiful structure of allusions, references and linguistic plays. Due to these, not just the external form is an instrument of intellectual entertainment, but new shades of meaning are added to the content.

In the fourth place between the poisonous matters of the epic poem there is the coriander, which has received various judgement in ancient medicine. In the *Alexipharmaca*, as we can see, the coriander is a poison, but in Nicander's other poem about poisonous animals and antidotes, in the *Theriaca*, this plant appears as a curative basic material. If we look around in the ancient Greek literature, the image of the coriander will be more subtle.

Nicander inserts the coriander in his poem so that it is seemingly a description about the dangerous effects of the plant, and a list of the antidote's ingredients. However, owing to the usage, some expressions and grammatical forms, there are many allusions hidden in the lines which can be understood only by cultured readers: allusions to mythology (sometimes to lesser-known myths), to poet-predecessors or to contemporary authors. Even in the first five lines the shape of Bacchus and the evocation of the metamorphosed Io's myth can be recognized.

Nicander, while introduces stealthily further and further meanings in the attentional coriander-passage, produces quite an effect on the later.